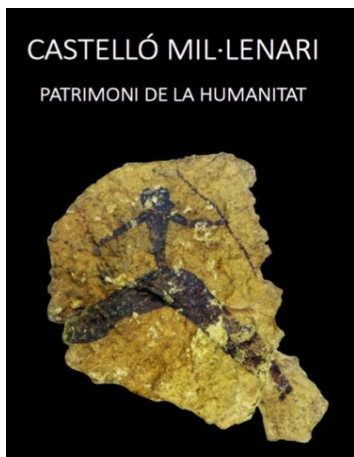

INTRODUCCIÓ

“Tota pedra fa paret”

Aquest llibre/guia naix amb la voluntat de contribuir al coneixement i a l'estima del patrimoni històric territorial i cultural de les comarques de Castelló, un llegat que massa sovint resta silenciós i poc difós. Es tracta d'un patrimoni mil·lenari, en molts casos reconegut per la UNESCO com a Patrimoni de la Humanitat, que corre el risc de desaparèixer si no és preservat i valorat.

L'objectiu d'aquesta guia és, doncs, doble. D'una banda, fer visible i donar a conèixer aquest conjunt de singularitats tant a nivell estatal com internacional; de l'altra, oferir una nova proposta d'eina per als pobles que les custodien a fi que puguin perviure amb l'ajuda de la seua posada en valor, conservació i difusió turística, integrant el patrimoni i les singularitats en la vida cultural i econòmica actual.

“No ser res, si no s'és marca”

El volum recull els elements més emblemàtics que configuren el cos cultural, territorial i patrimonial de Castelló. Tot i el seu valor inqüestionable, la seua divulgació ha estat sovint fragmentària, fet que ha dificultat que transcendiren més enllà de l'àmbit local. Per això es proposa agrupar-los sota la creació de la marca/nom **Castelló Mil·lenari, Patrimoni de la Humanitat**, amb l'**Arquer de la Valltorta** com a logotip/símbol identitari.

La creació d'aquesta marca pretén projectar internacionalment el nostre patrimoni, reforçar la identitat col·lectiva i actuar com a revulsiu econòmic per al desenvolupament sostenible de les comarques de l'interior de Castelló.

El valor singular del patrimoni castellanenc

Les terres de Castelló concentren una riquesa patrimonial de primer ordre dins de l'arc mediterrani, tant per densitat com per diversitat. Les pintures rupestres llevantines, les oliveres mil·lenàries i les construccions de pedra en sec en són exemples paradigmàtics, reconeguts per la UNESCO com a Patrimoni de la Humanitat; però el mosaic es completa amb tradicions vives, igualment reconegudes, com la cuina mediterrània, les Falles, la música de banda (en procés de reconeixement), el toc manual de campanes o la Rompuda de l'Hora.

A més, la petjada històrica dels ibers, romans, àrabs i d'ordes militars, el patrimoni industrial contemporani i la memòria de la Guerra Civil ofereixen un recorregut que uneix passat i present. Tot plegat constitueix un llegat que no sols ha de ser admirat, sinó també preservat i transmès.

Les singularitats patrimonials de Castelló Mil·lenari

Les pintures d'art rupestre llevantí

Les terres de Castelló custodien un dels conjunts més rellevants de pintures rupestres llevantines de tota la Mediterrània (són 110 abrics sobre un total de 600). Només a la província es concentra prop d'un 20 % del total d'abricos coneguts, repartits en una vintena de municipis, i molts visitables amb guia especialitzada. El Museu de la Valltorta, a Tírig, constitueix el principal centre de documentació i difusió d'aquest patrimoni (<https://museudelavalltorta.gva.es/va>).

Aquestes manifestacions artístiques, datades fa uns 6.000/3.000 anys aC., constitueixen autèntiques joies de l'expressió humana prehistòrica. La seua tècnica depurada i el seu caràcter narratiu les situen a l'altura de les millors col·leccions artístiques universals. La contemplació directa produeix una experiència inesborrable, capaç de connectar-nos amb les primeres formes de representació simbòlica, abans fins i tot de l'aparició de l'escriptura.

La seua conservació és essencial, no sols com a patrimoni cultural, sinó també com a font d'informació única per comprendre els inicis del neolític i l'evolució de les societats humanes.

Les oliveres mil·lenàries

«Dir olivera és dir pau» (Miquel Peris, poeta de Castelló)

Les oliveres monumentals del territori castellanenc són escultures vives, cadascuna amb personalitat pròpia. La seua presència al paisatge ens remet a segles de convivència entre natura i cultura.

Castelló concentra un dels majors conjunts d'oliveres mil·lenàries de tota la conca mediterrània, amb més de 4.000 exemplars distribuïts en diversos pobles. A Cervera del Maestrat trobem un centre d'interpretació que preserva, a més, un antic molí del segle XVII amb premsa de biga de fusta, testimoni de les formes tradicionals d'elaboració de l'oli (<https://molicervera.org/>).

La contemplació d'aquestes oliveres, amb formes retorçudes i majestoses, és una experiència estètica i emocional de primer ordre. El seu valor no sols consisteix en la producció agrícola, sinó també en la seua capacitat de transmetre memòria i identitat col·lectiva. Es pot trobar informació concreta sobre gran part dels pobles amb oliveres mil·lenàries (<https://www.tauladelsenia.es/>).

La tècnica de la pedra en sec

«La pedra no té esperança de ser una altra cosa que pedra, però treballant tots plegats, s'uneix i es converteix en un temple» (Antoine de Saint-Exupéry)

La construcció de la pedra en sec és un dels trets més característics del paisatge rural de Castelló. Es tracta d'una tècnica ancestral que consisteix a encaixar les pedres sense utilitzar morter ni altres elements d'unió, i així convertir un obstacle natural en un recurs útil i estètic.

Aquest sistema ha modelat el territori al llarg dels segles, donant lloc a barraques de pastor, assegadors, abeuradors, safareigs, marges, pous, neveres per a conservar el gel, bancals... És un patrimoni funcional, però també carregat de valors simbòlics: mestratge tècnic, reciclatge, respecte pels recursos, cooperació, circularitat i integració amb l'entorn.

A Vilafranca trobem un centre de referència dedicat a la interpretació d'aquest patrimoni, que permet comprendre millor la dimensió cultural i ecològica d'aquesta tècnica, avui reconeguda com a Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat per la UNESCO (<https://www.pedraensec.es/>).

Altres singularitats patrimonials vives

La cuina mediterrània

La gastronomia forma part indestriable de la identitat cultural castellanenca. La cuina mediterrània, declarada Patrimoni Immaterial de la Humanitat per la UNESCO, es manifesta a cada poble a través de receptes i tradicions culinàries pròpies (<https://www.castellorutadesabor.es/>).

La dieta local combina plats de cullera, guisats i rebosteria, configurant una experiència que va més enllà de l'alimentació per esdevenir patrimoni viu i compartit. Obres com *Castelló i la seua cuina. Tradicions, històries i receptes*, de Pere i Joan Agustí (Universitat Jaume I) recullen aquest llegat amb rigor i sensibilitat.

La música de banda (en procés de reconeixement)

Al País Valencià (sobre una població de 5.467.000 habitants), i en particular a les comarques de Castelló, la música de banda constitueix una de les expressions culturals més genuïnes. Es tracta d'una tradició de fort arrelament social: 546 bandes actives, amb 47.000 músics i músiques, i 60.000 alumnes que garanteixen la continuïtat generacional (<https://fsmcv.org/>).

Aquest fenomen no és únicament musical, sinó també social i comunitari. La música de banda és un element de cohesió col·lectiva, present en festes, actes rituals i celebracions. Practicar-la o simplement escoltar-la significa participar d'un patrimoni compartit i profundament arrelat.

El toc manual de campanes

Una altra manifestació singular reconeguda per la UNESCO és el toc manual de campanes. Aquesta pràctica, que combina destresa tècnica amb sensibilitat sonora, forma part de l'imaginari col·lectiu de molts pobles (<https://www.campaners.com/>).

Els tallers i escoles de toc de campanes han permès recuperar un patrimoni que, per un temps, semblava condemnat a la desaparició per la mecanització. Avui, escoltar el toc de campanes manual és reviure una experiència sonora i comunitària que connecta passat i present (<https://www.cepenyagolosa.org/la-llengua-de-les-campanes/>).

La Rompuda de l'Hora

Cada Setmana Santa, en municipis com l'Alcora, la Rompuda de l'Hora converteix la plaça del poble en un espai sonor de gran intensitat, on més d'un miler de tambors i tabals ressona a l'uníson (<https://lalcora.es/turisme/festes-i-tradicions/rompida-de-la-hora/>).

Aquest ritual col·lectiu, amb els seus contrastos de silenci i explosió rítmica, transcendeix la dimensió festiva per convertir-se en un clam simbòlic per la pau i la convivència. És una experiència estètica i emocional que només pot comprendre's plenament participant-hi.

Les Falles i la cultura del foc

El foc, la música de banda i la bona taula són elements essencials de la cultura festiva mediterrània. Les Falles, amb les seues escultures efímeres de fusta i cartró, són un clar exemple d'aquesta simbologia. La crítica social i política es transforma en art i, finalment, en purificació ritual a través de les flames (<https://www.turismodecastellon.com/es/agenda/show/703753/filter>).

A més a més de les Falles, les Santantonades, els botafocs i altres celebracions vinculades al foc mostren la seua importància com a motor festiu i identitari. En aquest context, el foc no és només un element lúdic, sinó també un llenguatge cultural compartit.

Altres singularitats històriques i mil·lenàries

El pas dels ibers

Les terres de Castelló conserven importants testimonis de la cultura ibèrica. Gràcies al Servei d'Investigació Arqueològica i Prehistòrica (SIAP) disposem de jaciments d'una gran rellevància internacional, tant per la seua singularitat arquitectònica com pels enigmes que encara resten per desxifrar (<https://www.castellonarqueologico.es/va/>).

Aquests espais, documentats i estudiats per equips especialitzats, ens permeten aproximar-nos a la vida quotidiana, les creences i les formes d'organització d'una de les primeres cultures autòctones de la península. Museus i serveis d'investigació ofereixen avui recursos per entendre millor aquest llegat (<https://www.ajuntamentdebenicarlo.org/mcb/pmcb-main.php3>).

Les terres de Castelló en època romana

El pas de la Via Augusta per Castelló constitueix un altre element patrimonial fonamental. Aquesta via, que travessava la península de nord a sud, va deixar restes com el poblat de Lesera al Forcall, l'Hostalot a Vilanova d'Alcolea, diversos mil·liaris, l'arc romà de Cabanes i algunes viles (<https://ivc.gva.es/val/ivc-val/mba-val/museu-de-belles-arts-de-castello-val>).

Aquestes restes no sols mostren l'enginy constructiu romà, sinó també la importància estratègica i econòmica del territori en l'antiguitat. El patrimoni romà de Castelló ens recorda que aquestes terres foren un punt clau de connexió dins de l'imperi.

El llegat dels àrabs i els ordes militars

La presència àrab i posteriorment cristiana deixà una profunda empremta en l'organització del territori. Els àrabs aportaren un sofisticat sistema d'aprofitament de l'aigua, amb séquies, sènies i aljubs que encara avui es poden observar.

Amb les conquestes cristianes i la consolidació dels ordes militars, el paisatge es va omplir de muralles i castells, molts dels quals encara visibles i visitables. En total, la província té prop de 80 castells conservats, alguns amb un gran reconeixement patrimonial (<https://www.turismodecastellon.com/va/que-hacer/cultura/espacios-culturales/show/702938>).

Entre aquests destaca el castell de Peníscola, vinculat a la figura del papa Luna i en tràmit de ser reconegut com a Patrimoni de la Humanitat. Altres localitats, com Morella, figuren entre els pobles més bonics d'Espanya i fins i tot del món, segons diversos organismes i publicacions.

El patrimoni contemporani i recent

El patrimoni industrial

Castelló és reconegut internacionalment com un dels referents de la indústria ceràmica. Aquesta activitat, que té les arrels en la tradició artesana, ha evolucionat fins a convertir-se en un dels motors econòmics principals de la província (vegeu dades d'ASCER: <https://portal.ascer.es/>).

La indústria del taulell representa avui un percentatge molt significatiu del producte interior brut provincial i és clau en les exportacions estatals. Alhora, ha impulsat la

investigació i la innovació a través d'institucions com la Universitat Jaume I i l'Institut de Tecnologia Ceràmica (<https://www.itc.uji.es/>).

Els museus especialitzats, com el Museu de Ceràmica de l'Alcora (<https://lalcara.es/es/museu-de-ceramica/>) o el Museu del Taulell Manolo Safont a Onda (<https://museoazulejo.org/>), ofereixen una visió històrica i artística d'aquest sector, mostrant la trajectòria d'un ofici que ha esdevingut una indústria de projecció mundial.

Les restes de la Guerra Civil: la Línia XYZ

El patrimoni recent també inclou testimonis de la Guerra Civil espanyola (1936-1939). Les comarques de Castelló foren escenari d'episodis decisius, com els bombardejos alemanys de 1938 (bibliografia: *Els bombardejos silenciats de 1938*, diversos autors, Onada Edicions) o la construcció de la Línia XYZ (<https://liniaxyz.com/>), una línia defensiva de 150 quilòmetres que va des d'Almenara (Castelló) fins a Sta. Cruz de Moya (Conca), passant per 42 pobles (bibliografia: *Estratègies militars i diplomàtiques a la Batalla de Llevant*, diversos autors, Ed. Universitat Jaume I).

Trinxeres, refugis, parapets i nius de metralladora, molts encara conservats, constitueixen un conjunt patrimonial de gran valor històric i pedagògic. La recuperació d'aquest llegat, a través de projectes de memòria històrica i publicacions acadèmiques, permet comprendre millor la dimensió local d'un conflicte de transcendència nacional i internacional.

Aquest patrimoni, més recent però no menys significatiu, posa en relleu la importància de preservar també la memòria del segle XX com a part de la nostra identitat col·lectiva (<https://memoriacastello.cat/>).

Paisatge i biodiversitat

Castelló és una terra de contrastos, on la plana litoral conviu amb un interior eminentment muntanyós. El topònim *Castelló de la Plana* pot induir a pensar en una geografia homogènia, però en realitat només una franja reduïda de la costa presenta aquesta orografia plana, resultat de segles d'aportacions fluvials del riu Millars [bibliografia: *Patrimoni hidràulic del riu Mijares*, de Vicente Llop Rovira i Javier Llop López de Murillas, Ed. Diputació de Castelló, 2019, un complet catàleg hidràulic, arquitectònic i paisatgístic dels 156 quilòmetres del riu Millars (<https://elriomijares.com/>)].

Les aigües subterrànies, els rius i els barrancs han configurat un entorn natural singular, amb zones humides i marjals d'alt valor ecològic. Un dels exemples més emblemàtics

és la Cova de Sant Josep, a la Vall d'Uixó, que alberga el riu subterrani navegable més llarg d'Europa (<https://covesdesantjosep.es/>).

La província comptabilitza més de 200 cims que superen els 1.000 metres, fet que la converteix en la segona província més muntanyosa de l'estat (<https://www.turismodecastellon.com/es/que-hacer/rutaSenderismo>). Parcs naturals com els de la Serra d'Espadà, el Desert de les Palmes, el Prat de Cabanes-Torreblanca, la Serra d'Irta i les Illes Columbretes –o d'interior com els de la Tinença de Benifassà, la Serra Calderona i el Penyagolosa– ofereixen un mosaic d'ecosistemes i paisatges d'una gran riquesa biològica i cultural. Entre aquests, cal destacar que es troba en tràmit la petició “Els camins dels pelegrins a Sant Joan de Penyagolosa”, també com a Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO (bibliografia: *Paisatge, etnografia i rituals a Penyagolosa*, de Juan A. García Esparza, Ed. Universitat Jaume I) (<https://turismodecastellon.com/va/que-hacer/naturaleza/parqueNatural/list> i <https://parquesnaturales.gva.es/>).

Aquest entorn natural, indissociable del patrimoni històric i cultural, configura un escenari privilegiat per al senderisme (<https://castellon-en-ruta-cultural.es/>), l'espeleologia (amb 7.000 coves, avencs... catalogats, <https://cavitats-subterrànies.blogspot.com/>) i l'ecoturisme, reforçant la connexió entre natura i cultura.

El taló d'Aquil·les: el despoblament

Tot i la riquesa patrimonial i natural (vegeu el llibre *La despoblación en la Comunidad Valenciana – caracterización Castellón*, de Jorge Hermosilla Pla, editat per la Universitat de València), Castelló afronta un dels reptes més greus del segle XXI: el despoblament. L'atracció exercida per les grans urbs ha provocat que molts pobles de l'interior perden progressivament habitants fins a situacions límit.

Dades recents mostren que prop de noranta pobles es troben en risc real de desaparició. Molts no arriben als 200 habitants, ni fins i tot als 100, i la natalitat es manté en mínims històrics. A més, fa uns 80 anys que molts masos d'aquestes terres van quedar deshabitats. Malauradament, avui dia la majoria estan derruïts, i s'ha perdut un ric patrimoni associat a aquells habitants autosuficients (<https://www.masosdelmaestrat.net/>, de J. J. Sales). Aquesta realitat posa en perill no sols la supervivència de les comunitats, sinó també la continuïtat del patrimoni territorial que custodien.

Davant d'aquesta situació, resulta paradoxal que una província amb vuit reconeixements de la UNESCO no haja sabut aprofitar plenament aquest capital cultural com a motor de desenvolupament sostenible. Cal, per tant, una estratègia turística i patrimonial que siga inclusiva, respectuosa amb el medi i capaç de generar ocupació i futur als pobles de l'interior.

Aquesta guia no pretén oferir una solució política al despoblament, sinó posar en valor el patrimoni cultural, històric i natural de Castelló com a punt de partida per a la reflexió i l'acció.

El propòsit és que les singularitats heretades de generació en generació puguin continuar sent transmeses, no sols com a testimonis del passat, sinó com a recursos vius per al futur.

Estructura de la guia

Aquesta guia s'estructura en dues parts diferenciades, però complementàries, amb l'objectiu de proporcionar una visió àmplia i profunda del patrimoni cultural i històric de la província de Castelló.

La primera part es dedica a introduir, de manera sintètica i divulgativa, les singularitats que conformen el conjunt de Castelló Mil·lenari, Patrimoni de la Humanitat, llocs i elements dels quals les visites podran gaudir en el seu recorregut. Cada capítol ha estat elaborat per autoritats acadèmiques de renom en les seues respectives àrees d'investigació, i és gràcies al seu treball profund i rigorós que disposem d'un ampli coneixement sobre aquestes singularitats. Els autors i autores d'aquestes seccions són investigadors amb trajectòries dedicades a l'estudi i la difusió del patrimoni cultural, amb una producció científica que inclou llibres, articles, conferències... Cal agrair la seua col·laboració desinteressada i l'esforç realitzat per condensar, en poques pàgines, matèria que seria suficient per a l'elaboració de monografies completes. A tots ells i elles, gràcies. Són, sens dubte, la nostra guia, i sense la seua aportació, aquest projecte no seria possible.

La segona part de la guia està dedicada a un recorregut per aquells pobles considerats més representatius del nostre patrimoni. Aquesta selecció, de caràcter subjectiu, no pretén excloure'n cap, ja que tots els 135 pobles de Castelló posseeixen una gran riquesa històrica i cultural. Tanmateix, el criteri seguit és el d'intentar garantir que els visitants troben en els pobles seleccionats una oferta suficient de punts d'interès per a ocupar tot el dia, incloent-hi possibilitats d'allotjament i de pernoctar al mateix poble visitat. Els autors d'aquests capítols sobre els pobles són persones que coneixen i estimen profundament els seus orígens. La majoria no són professionals del sector, però la seua passió per la conservació i difusió del patrimoni local és evident. Expressem de nou l'agraïment per la seua dedicació. El seu treball és el testimoni d'un esforç que, malgrat els entrebancs, tindrà els seus fruits, encara que de forma gradual.

Si bé les singularitats ja han sigut descrites breument, cal destacar en aquest punt que les fitxes dels pobles que presentem en la segona part de la guia es divideixen, al seu torn, en dues parts: una primera destinada a la història del poble i la seua realitat actual, i una segona dedicada a la proposta d'activitats i llocs d'interès per a la visita.

Aquesta segona part de les fitxes, que és la que recull la proposta turística d'aquest document, s'inicia generalment amb un recorregut senderista pel patrimoni territorial, que pot incloure sendes emblemàtiques: jaciments arqueològics, pintures rupestres, trinxeres, oliveres mil·lenàries, indrets de pedra en sec o altres elements de gran rellevància cultural i natural. El recorregut sol tenir una durada mitjana de dues hores i una distància d'uns sis quilòmetres.

Un cop finalitzada aquesta activitat, les visites poden explorar els principals punts d'interès cultural ubicats a dins del poble, que inclouen: els béns d'interès cultural (BIC), els béns de rellevància local (BRL), museus, monuments i altres elements arquitectònics destacats. La proposta de visita continua amb un dinar de cuina mediterrània. A més a més, es pot complementar el dia veient vídeos (caldría contactar amb l'oficina de turisme local o amb l'ajuntament, segons el poble) sobre manifestacions festives o històriques del poble en qüestió. Alguns exemples serien: les Santantonades de Forcall o Vilanova d'Alcolea, el Sexenni de Morella, la Rompuda de l'Hora a l'Alcora, l'entrada de bous a Sogorb, el toc de campanes manual a Vistabella, assistir a alguna partida de pilota valenciana, assistir a l'assaig de la banda de música local o visitar alguna empresa de productes agroalimentaris (hi ha rutes com les de la cultura de la pesca, les taronges o els olis d'oliveres mil·lenàries, i també vinícoles, de la tòfona o del formatge (<https://www.castellorutadesabor.es/va/empreses/productors-agroalimentaris/>)). A més, es poden organitzar visites a pobles abandonats propers (bibliografia: *Pobles valencians abandonats, la memòria del silenci*, d'Agustí Hernández).

L'edició d'aquesta guia pretén ser, amb tota la humilitat, un recurs dinàmic i actualitzat, que no es veja afectat per la caducitat pròpia de les publicacions en paper. En aquest sentit, s'inclou una selecció de webs, blogs i codis QR associats a cada fitxa, per tal de garantir que qui la llija pugui accedir a informació actualitzada, complementària i permanent en tot moment.

Aquest projecte arriba a les mans de lectures i lectors després d'uns quants anys de treball de camp. Cal expressar en aquest sentit un sincer agraïment a les quatre associacions senderistes de Castelló de la Plana: Anant Anant Caminades (<https://anantanant.es/>), el Centre Excursionista de Benicàssim (<http://centreexcursionistabenicassim.org/>), el Centre Excursionista de Castelló (<https://cecs.es/>) i la Societat d'Amics de la Serrà d'Espadà (<http://serra-espada.org/>). Aquestes han contribuït al llarg d'aquests anys a fer realitat el "Castelló Mil·lenari, Patrimoni de la Humanitat". La seua tasca d'acollida i organització de visites a pobles i conferències ha estat fonamental. Els agraïments són extensius a totes les persones que hi han col·laborat fent possibles aquestes eixides, i especialment a José María Rambla i José Villanueva.

Per últim, acabarem aquesta introducció amb l'eslògan que ha sigut el leitmotiv de la nostra experiència durant aquests anys:

**CONÈIXER PER A ESTIMAR
ESTIMAR PER A CONSERVAR
CONSERVAR PER A TRANSMETRE
SI ELS POBLES MOREN, TAMBÉ HO FA EL PATRIMONI I LA SEUA CULTURA.**

Pep Beltran Moya (Vila-real 1.953)

castellomilenari@gmail.com

[Castelló Mil·lenari, Patrimoni de la Humanitat](#)